

УДК 930.2:[2-725:377(477.46)]"1818/1919"(045)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/82-1-11>

Олена МАКСИМЧУК,
orcid.org/0000-0003-3063-0161
викладач кафедри історії України
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Умань, Черкаська область, Україна) *lena_maximchuk@ukr.net*

ЧЕРКАСЬКЕ ДУХОВНЕ УЧИЛИЩЕ (1818–1919 РР.) ЗА НОВОВІЯВЛЕНИМИ ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

У статті систематизована виявлена у «Киевских епархиальных ведомостях» і фондах Державного архіву Черкаської області та Центрального державного історичного архіву в м. Київ інформація про Черкаське духовне училище. Воно функціонувало у 1818–1919 роках і разом з іншим чотирма чоловічими духовними училищами – Києво-Софійським, Києво-Подільським, Богуславським, Уманським – дало перший (нижчий) рівень духовної освіти майбутнім церковно- і священнослужителям Православної церкви.

Представлені матеріали розширюють уявлення про керівництво духовними училищами в Київській митрополії, про участь у системі освіти парафіяльного духовенства. За новим Статутом духовних семінарій та духовних училищ 1867 р. воно було долучене до навчання майбутніх кліриків. У сформованих за територіальним принципом училищних округах воно на щорічних з'їздах розглядало практично усі питання функціонування духовного училища: від обрання Правління училища раз на три роки – до виділення коштів на найдрібніші придбання для благоустрою чи поліпшення освітнього процесу.

Наведена у статті інформація підтверджує, що діяльність Черкаського духовного училища перебувала під пильним контролем єпархіального начальства. Помічник Київського митрополита – вікарій, який курував духовні навчальні заклади, затверджував/не затверджував рішення училищного з'їзду духовенства, візував журнали засідань Правління Черкаського духовного училища і представляв їх на розгляд єпархіального архієрея. Тобто колегіальна участь духовенства мала місце щодо ініціативи у поліпшенні становища училища та його фінансування.

Відомості про навчальні корпуси Черкаського духовного училища виявилися фрагментарними: вдалося виявити, що відкрите воно було в уже існуючих двох будинках, які періодично ремонтувалися, і духовенство Черкаського училищного округу детально розглядало питання про зведення нової будівлі для училища.

У статті наведена інформація про кількість вихованців Черкаського духовного училища, про їх читачькі зацікавлення, про училищну бібліотеку. Представлені матеріали проливають світло на процес ліквідації навчального закладу в 1919 році.

Ключові слова: система духовної освіти, Київська митрополія, вікарій, Черкаське духовне училище, училищний округ, з'їзд окружного духовенства.

Olena MAKSYMCHUK,
orcid.org/0000-0003-3063-0161
Lecturer at the History of Ukraine Department
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Uman, Cherkasy region, Ukraine) *o.maksymchuk@udpu.edu.ua*

CHERKASY THEOLOGICAL SCHOOL (1818–1919) BASED ON NEWLY DISCOVERED HISTORICAL SOURCES

The article systematizes information about the Cherkasy Theological School obtained from Kiev Diocesan Gazette (Kievskie Eparhialnye Vedomosti), the collections of the State Archive of Cherkasy Region, and the Central State Historical Archive in Kyiv. The school operated from 1818 to 1919 and, along with four other theological schools for men – Kyiv-Sophian, Kyiv-Podil, Bohuslav, and Uman – provided the first (lower) level of theological education for future clergy and church servants of the Orthodox Church.

The materials presented expand our understanding of the administration of theological schools within the Kyiv Metropolis and the involvement of parish clergy in the educational system. According to the new Statute on Theological Seminaries and Schools of 1867, parish clergy were incorporated into the training process of future clerics. Within school districts organized on a territorial basis, annual clergy assemblies addressed nearly all matters concerning the operation of theological schools: from electing the School Board every three years to allocating funds for minor acquisitions aimed at improving facilities or enhancing the educational process.

The information provided in the article confirms that the activities of the Cherkasy Theological School were under strict oversight by the diocesan authorities. The assistant to the Kyiv Metropolitan – a vicar responsible for supervising theological educational institutions – had the authority to approve or reject decisions made by the clergy assemblies of

the school. The vicar also endorsed the minutes of the meetings of the Cherkasy Theological School Board and submitted them for review to the diocesan hierarch. This indicates that while the clergy participated collectively in initiatives to improve the school's conditions and funding, their actions were subject to higher ecclesiastical control.

Information about the Cherkasy Theological School's facilities turned out to be fragmentary: it was established in two existing buildings that were periodically repaired. The clergy of the Cherkasy school district deliberated in detail on constructing a new building for the school.

The article provides data on the number of students at the Cherkasy Theological School, their reading interests, and the school library. The materials shed light on the process of the institution's closure in 1919.

Key words: *theological education system, Kyiv Metropolis, vicar, Cherkasy Theological School, school district, district clergy assembly.*

Постановка проблеми. В час реформування системи освіти в Україні, трансформацій в церковно-релігійній сфері життєдіяльності сучасного соціуму, звернення до історичного досвіду функціонування духовно-навчальних закладів може вважатися цілком умотивованим. Система духовної освіти в Київській митрополії 19-го – перших десятиліть 20-го століття була тріступневою – початкова, середня, вища – і включала такі навчальні заклади: п'ять чоловічих та два жіночі духовні училища, Київську семінарію, Київську духовну академію. Причому нижча ланка – училища – включала приходські, як нижчі відділення, і повітові чоловічі училища та єпархіальні жіночі училища. Висвітленню створення та функціонування такої системи освіти присвячена велика кількість наукових праць. Найбільш дослідженою є історія Київської духовної академії, чималу історіографію має Київська семінарія, висвітленою можна вважати і історію жіночих духовних училищ. А найменш дослідженим продовжують залишатися чоловічі духовні училища, що, певною мірою, підсилює актуальність задекларованої теми.

Аналіз досліджень. В історіографії духовних училищ спостерігається «гендерний перекис», так як історія жіночої освіти має значніші напрацювання. Їх аналіз у фундаментальному дослідженні здійснила Світлана Нижнікова (Нижнікова, 2017). А інформація про чоловічі духовні училища представлена, в основному, у загальних працях з історії Київської митрополії чи дослідженнях освітньої діяльності православного духовенства, як, наприклад, у дисертації Ганни Степаненко другий розділ присвячений духовній початковій і середній освіті (Степаненко, 2002). А між тим, церковна преса та архівні фонди містять матеріали про чоловічі духовні училища Київської митрополії і використання мікроісторичного підходу уможливує укладання історії кожного з п'яти училищ.

Тому **метою** даної наукової розвідки є систематизація виявленої у єпархіальній пресі та архівних джерелах інформації про Черкаське духовне училище, яка сприятиме укладанню повної його історії.

Виклад основного матеріалу. У 1817 р. була закрита Київська Академія і до 1819 р. створювалась на її основі Київська духовна академія. З Київської Академії 503 вихованці мали скласти три чоловічі духовні училища – Київське, Богуславське і Черкаське. Але для двох останніх не було готових приміщень і тому у 1817 р. відкрито тільки одне – Київське училище, а в наступному, 1818 році, відкриті Богуславське і Черкаське. У 1818 р. було відкрито і Уманське духовне училище.

Київське училище спочатку розташовувалось в Братському монастирі, а згодом разом з семінарією було переведене у спеціально збудоване приміщення над Дніпром на Подолі. 1832 р. семінарію звідти переведено в приміщення Петропавлівського монастиря, але будівля все ж ставала тісною для училища. Тому у 1837 р. в Києві було відкрито ще одне духовне училище – Києво-Софійське, так як розташовувалось воно у триповерховому будинку північніше Софійського собору. Будинок будувався за митрополита Арсенія Могилянського для чернечих келій і штату митрополичого дому, але митрополит Філарет обрав місцем проживання Києво-Печерську Лавру і будинок пустував.

Так в Київській митрополії було відкрито п'ять духовних чоловічих училищ: у 1817 р. – Києво-Подільське, у 1818 р. – Богуславське, Уманське, Черкаське, у 1837 р. – Києво-Софійське. Вони керувалися статутом духовних семінарій 1814 р., а усі нововведення були зафіксовані у новому статуті семінарій і духовних училищ 1867 р., зокрема, це: широке застосування виборності при заміщенні посадових осіб і викладачів семінарії; залучення духовенства до участі у справах духовно-навчальних закладів; значне збільшення коштів для їх утримання у зв'язку з виділеною у 1866 р. з державного казначейства грошовою допомогою у сумі 1 млн. 500 тис. рублів. На основі статуту 1867 р. Київська семінарія та духовні училища були реорганізовані у 1877 р. На території Київської митрополії було створено п'ять училищних округів (відповідно до кількості училищ), духовенство яких зобов'язане було дбати про духо-

вно-навчальні заклади. Розширення прав і підвищення платні учителям уможливило залучення в училища осіб з академічною та університетською освітою. Формами залучення духовенства до справ училищ, окрім участі двох осіб у складі кожного Правління училища, стало вирішення питань функціонування училищ на щорічних окружних з'їздах духовенства, на який збиралися депутати по одному від духовенства десяти церков, причислених до училищного округу.

У 1875 р. Правління Черкаського духовного училища звернулось до Київської духовної консисторії призначити з'їзд депутатів Черкаського училищного округу для обговорення та можливого вирішення навчальних потреб училища, без задоволення яких воно буде не в змозі реалізувати вимоги нового училищного статуту. Такими потребами були названі: щодо внутрішнього влаштування училища – відкриття при ньому підготовчого класу з окремим приміщенням, введення у штат училища посади наглядача згідно циркулярного указу Св. Синоду від 10 січня 1872 р. за № 2, влаштування гуртожитку для учнів, підвищення платні службовцям училища, запровадження гімнастики і виділення окремого приміщення з гімнастичним спорядженням, виділення постійної суми коштів для купівлі навчальних посібників та навчального приладдя для викладачів; щодо зовнішнього благоустрою – пристосування, добудова, перебудова, меблювання та ремонт училищних приміщень (Дело о назначении съезда..., 1875: 2).

Переліки питань для обговорення на окружних з'їздах духовенства склалися завчасно і передавалися на затвердження Київською духовною консисторією. У 1879 році Правління Черкаського духовного училища у складі наглядача училища Арсенія Царевського, його помічника Володимира Мировича, священника Митрофана Серединського, священника Афанасія Дірдовського, священника Феодора Лінчевського, надіслало консисторії інформацію про визначення для обговорення шести питань. Зокрема, це такі: розгляд та затвердження річного кошторису училища; питання про будівництво нового училищного корпусу; визначення суми позики, яку духовенство має намір просити у Св. Синоду для будівництва нового корпусу училища, та з'ясування способів погашення позики; питання про нові меблі для училища, за затвердженням Св. Синодом зразком; про влаштованої лікарні при училищі; про ремонт використовуваного будинку Черкаського духовного училища (Перечень вопросов..., 1879: 11).

До училищних округів причислялись церкви і духовенство кількох повітів. Черкаський училищний округ включав церкви Черкаського повіту, Чигиринського і Звенигородського. Так, на з'їзд духовенства Черкаського училищного округу 4 – 5 вересня 1879 р. прибули депутати від 1 – 5-го і 8 – 10-го десятків церков Черкаського повіту, 1 – 4-го і 6 – 9-го десятків Чигиринського повіту, 7-го десятка Звенигородського повіту Київської губернії. З нез'ясованих причин на з'їзд не з'явилися депутати від духовенства 5-го і 10-го десятків Чигиринського повіту. Головував на з'їзді свящ. Іоан Гордієвський (депутат від 6-го десятка Черкаського повіту), секретарем був обраний свящ. Біляновський (депутат від 7-го десятка того ж повіту). Делегатами з'їзду були два представники Правління Черкаського духовного училища – священник Афанасій Дірдовський і Феодор Лінчевський (Журнал..., 1879: 1 – 6). На щорічних з'їздах депутатів від духовенства Черкаського училищного округу обговорювалися найрізноманітніші питання функціонування духовного училища. Перелік пропонованих для обговорення питань завчасно подався на затвердження Київської духовної консисторії. Журнал з'їзду переглядав і затверджував / не затверджував вікарій Київської митрополії, а вже потім візував Київський митрополит.

Найважливішим на кожному з'їзді духовенства округу було питання фінансування на наступний рік і затвердження кошторису. На засіданні 4 вересня 1879 р. обговорювалось питання про будівництво нового корпусу Черкаського духовного училища, а також клопотання Правління училища про збільшення до 300 р. річної суми для найму житла наглядачу училища і до 120 руб. для найму квартири учителю підготовчого відділення, так як домовласник підняв ціну за житло. А на засіданні 5 вересня обговорювався училищний кошторис на 1880 рік. Зазначалося, що для утримання училища окружне духовенство має внести 3944 руб. 29 коп. Від кожної парафії планувався внесок по 20 руб., 7% яких склали церковні кошти, а 3% від членів церковних притчів. Кошти потрібно було надсилати двома частинами: до 1-го січня і до 1 липня 1880 року (Журнал..., 1879: 3). Серед інших обговорюваних питань були такі: клопотання учителя підготовчого класу Захарія Левицького про видачу йому 100 руб. за виконання функцій наглядача училища; про придбання нових меблів і пошук коштів для цього; про пошук коштів для страхування училищних приміщень згідно розпорядження Св. Синоду; про влаштування лікарні при училищі або найм при-

міщення для неї; про заяву доглядача училища Арсенія Царевського щодо влаштування при училищі «продажної» бібліотеки і пожертвування для цього делегатами з'їзду невеликої суми коштів (було зібрано 80 руб. – авт.) та ін. (Журнал..., 1879: 3 – 4).

На з'їзді духовенства Черкаського училищного округу 2 – 4 вересня 1880 р., який відбувся під головуванням священика Трохима Кедреновського (депутата від 5-го десятка церков Черкаського повіту) і за секретарювання священика Григорія Токаревського (депутата від 1-го десятка церков Чигиринського повіту), були присутні 17 депутатів від різних десятків церков Черкаського училищного округу та член Правління Черкаського духовного училища священик Афанасій Дідровський. З'їзд був цілком кворумний, так як відсутніми були тільки дві особи – депутат від духовенства 9-го десятка церков Чигиринського повіту і член училищного Правління священик Феодор Левицький. Був затверджений кошторис Черкаського духовного училища на 1881 рік, а також обговорювались такі питання: про виділення коштів на ремонт класних меблів, на придбання нового годинника, на купівлю портрета імператора, на придбання в два класи училища дошок з нанесеними географічними сітками, на придбання стільців для учительської кімнати і в класи для наставників; про влаштування шаф в канцелярії і архіві училища; про асигнування коштів на послуги міської лазні та перукаря для бідних вихованців училища; про клопотання учителів Ананія Левицького і Никифора Шумського щодо виділення грошової допомоги для найму житла та ін. (Журнал..., 1880: 3 – 5).

Такі детальні питання функціонування духовного училища виникали і обговорювались у процесі засідань з'їзду духовенства училищного округу, а на затвердження консисторії виносився перелік загальних питань. До прикладу, 27 серпня 1904 р. Правління Черкаського духовного училища надіслало до Київської духовної консисторії програму щорічного з'їзду духовенства Черкаського училищного округу, яка містила такі питання: розгляд статей прибутків та витрат на утримання училища у 1905 р.; розгляд звіту за 1903 р.; обрання членів Правління від духовенства на наступне триріччя; обрання членів ревізкомітету; виділення необхідної суми для переукладки тротуару біля училищної садиби; виділення коштів на зведення паркану від садиби сусіда Констянтинівського і встановлення частоколу між училищною дзвіницею та господарськими будівлями сусіда Бондарева (Программа..., 1904: 3).

Черкаське духовне училище знаходилося в центральній частині міста і йому належало більше як півтори тисячі кв. сажень землі. Кому раніше належала ця земля поки що достеменно з'ясувати не вдалося, але деякі факти свідчать, що докола такого ласого кусеня кипіли пристрасті. Так, 20 липня 1839 р. Київський цивільний губернатор у 1839 – 1852 роках Іван Фундуклей повідомляв, що Київське Губернське Правління зажадало від городничого Черкас пояснень, так як він поламав огорожу навколо училища і образив інспектора училища. У зв'язку з цим черкаському повітовому судді і стряпчому було доручено провести слідство (Дело..., 1839: 4). Матеріалів слідства виявити не вдалося, але, як свідчать факти пізнішого часу, училищна територія була спірною.

Під назвою «Черкаське духовне училище» існувало два училища – повітове і приходське. Іноді їх називали окремо – Черкаські духовні училища, але частіше вони фігурували як нижче і вище відділення одного навчального закладу. Щодо території під ним, то в архіві зберігся цікавий документ, у якому йдеться про те, що земля для будівництва училища була насильно відчужена. Це прохання черкаських міщанок Мотрони, у заміжжі – Гаркавенкової, та Катерини і Фросини Сердюкових про видачу їм компенсації за садибну землю, зайняту під будівництво в Черкасах духовного училища. У документі йдеться про те, що 25 лютого 1877 р. в Київській консисторії слухалось звернення названих черкаських міщанок, які повідомляли, що приватна земля їхнього діда Карпа Сердюка перейшла у спадок їхньому батькові Олександрю Сердюку і у роки керівництва Черкаським духовним училищем протоієрея Микити Дубницького була захоплена під будівництво будинку для училища. А так як вони законні спадкоємці О. Сердюка, то просили видати їм грошову компенсацію вартості захопленої землі. Прохання їх задоволене не було, а на тексті 25 лютого 1877 р. накладена резолюція такого змісту: звернення не розглядати так як воно укладене не за формою і прислане без марки (Дело..., 1876: 5).

Щодо самого будинку Черкаського духовного училища, то заново він не будувався. У «Записці» Київського Семінарського Правління від 19 листопада 1817 р. зазначалося, що в Черкасах у тих двох будинках, що знаходились при Різдво-Богородицькій церкві, і у яких містилось «мале училище» можна без найму додаткових приміщень розмістити повітове і приходське училища (Дело..., 1817: 6). Тобто, якщо при відкритті Черкаського духовного училища в 1818 р. використані вже існуючі будівлі, то цілком логічно,

що у 1845 р. їх вже ремонтували. Архівний документ містить інформацію про те, що за приписом Київського окружного академічного правління від 29 липня 1844 р. № 229 про виділення Св. Синодом 300 руб. сребром на ремонт старих училищних будівель в Черкасах до будівництва нового будинку зазначалося, щоб після завершення ремонту їх оглянули не зацікавлені особи. А між тим, керівництво Черкаського духовного училища, доповідаючи Правлінню Київської духовної семінарії про завершення ремонту, представило акт огляду, підписаний тими ж особами, яким доручено проведення ремонтних робіт: ректором Черкаського духовного училища протоієреєм Микитою Дубницьким, учителем священиком Петром Марковським і членом Черкаського духовного правління Михайлом Завадським. Ректор семінарії розпорядився про повторний огляд виконаних ремонтних робіт. Його здійснили і акт підписали: Мошногірського заштатного монастиря ігумен Іоанн, Черкаського повіту першого благочинницького округу священик Максим Мелашков та священик Іоан Клепацький (Дело..., 1845: 6). Та ремонт старих будівель не вирішував проблему про доцільність нового будинку з гуртожитком для вихованців та усіма необхідними приміщеннями.

Питання про будівництво нового корпусу для Черкаського духовного училища було предметом обговорення на з'їзді окружного духовенства 4 – 5 вересня 1879 р. Один з депутатів з'їзду доповів про доцільність будівництва нового училищного корпусу з чотирма приміщеннями для традиційних класів і п'ятим – для підготовчого класу, з квартирами для доглядача училища і його помічника з тим, щоб у старому корпусі влаштувати квартиру для наглядача, приміщення бібліотеки, Правління і архіву, учительську кімнату і лікарню. Інші делегати з'їзду пропонували в старій будівлі училища влаштувати гуртожиток для бідних учнів, які перебували на повному чи половинному утриманні училища. Ще інші висловили пропозицію про поєднання двох класних кімнат у старому корпусі для учнів нижчих класів, яких було найбільше. Обговорювалась пропозиція і про те, щоб продати старий училищний корпус разом із землею під ним, за що можна було отримати значні кошти, так як він знаходився поряд з торговою площею в центрі міста. У разі вигідної продажі і отримання значної суми, пропонувалося купити дешеве місце для будівництва нового училищного корпусу. Але обговорення усіх цих пропозицій не привело до єдиного рішення і питання перенесли на наступне засідання з'їзду.

А на наступному засіданні 5 вересня 1879 р. була заслухана пропозиція головуючого на з'їзді духовенства Черкаського училищного округу. Відповідно до неї, ухвалили: звести двоповерхову будівлю для училища, в якій би вмістилися п'ять класних кімнат, квартири доглядача, його помічника і наглядача за вихованцями, приміщення для Правління училища, бібліотеки, учительська кімната та гімнастична зала. Для фінансування будівництва до 10-ти тисяч наявного будівельного капіталу асигнувати від церков та причтів Черкаського училищного округу ще 20 тис. рублів. Але так як церкви і духовенство не в змозі зібрати таку суму у короткий термін, то просити Київського митрополита про порушення клопотання перед Св. Синодом щодо виділення позики в 20 тис. руб. з терміном погашення її упродовж п'яти років під гарантією платні духовенству, церковних зборів та прибутків. Питання про отримання та повернення позики було обговорене додатково і ухвалене рішення про збільшення терміну погашення позики до десяти років.

Делегати з'їзду ухвалили питання і про те, що для прискорення початку будівництва нового училищного корпусу уповноважити члена училищного Правління від духовенства священика Федора Лінчевського поїхати до Києва для узгодження з єпархіальним архітектором нових кошторису, плану і фасаду кам'яної будівлі для навчального закладу. На подорожні витрати Федору Лінчевському вирішено виділити 25 руб., які внести у витратну частину училищного кошторису. Щодо місця для будівництва нового корпусу, то з'їзд визнав самим зручним в усіх відношеннях місце під старою соборною церквою і місцевим духовним правлінням. Це була рівна підвищена місцевість, навколо якої знаходились обійстя заможних містян православного сповідання, в будинках яких можна було винаймати квартири для вихованців духовного училища. Компактне розташування квартир полегшувало б училищній інспекції нагляд за способом життя та поведінкою учнів.

Відповідно до такого рішення, з'їзд духовенства уповноважив Правління Черкаського духовного училища клопотатись перед причтом Миколаївського собору, у віданні якого знаходиться обране пустопорожнє місце, про виділення частини території для будівництва духовного училища і просити дозволу на це єпархіального начальства. Землю біля старої будівлі училища, яка межує з торговою площею, а відтак є дорогою, з'їзд вирішив продати, а за виручені кошти погасити синодальну позику або влаштувати гуртожиток при училищі.

Та для затвердження ухвал з'їзду духовенства Черкаського училищного округу 4 – 5 вересня 1879 р. вікарій Київської митрополії єпископ Уманський Михаїл 24 вересня видав припис за № 61 про надання йому училищним Правлінням детальних відомостей про зручності/не зручності обраного з'їздом місця для будівництва нового училищного корпусу. За такими відомостями училищне Правління звернулося до Черкаської міської думи. І уже 28 вересня 1879 р. Правління занотувало у своєму журналі довідку від міської думи такого змісту: за планом міста Черкаси обране з'їздом духовенства місце біля Миколаївського собору складає 448 кв. саж., а другу довідку надав Правлінню черкаський міський лікар пан Манасевич. Оцінюючи гігієнічний стан обраного під будівництво місця, він висноував, що воно не може вважатися оптимальним з огляду на два чинники. По-перше, до будівництва на міській площі собору, вона була цвинтарем, про що свідчать поодинокі давні надгробки. А по-друге, обране місце знаходиться на відкритій окраїні спуску до гнилої річки «Митниця», в басейні якої часто лютують такі хвороби як лихоманка та холера. Місце ж розташування старого корпусу училища знаходиться в центрі міста і має менші ризики поширення таких інфекцій. Щодо ухвали з'їзду духовенства в частині можливості компактного найму квартир біля планованого училищного місця, то і міське начальство, і Правління училища не погоджувались з огляду на те, що при училищі не передбачалось гуртожитку і не було певності щодо можливості винайняти житло.

З огляду на зміст отриманих довідок та зібраної інформації про обране з'їздом окружного духовенства місце для будівництва нового училищного корпусу, Правління Черкаського духовного училища постановило залишити право остаточного рішення єпархіальному керівництву (Журнал..., 1879: 5 – 6). І 1-го листопада 1879 р. вікарій Київської митрополії, візуючи журнал Черкаського окружного училищного з'їзду духовенства, записав, що пропонує духовенству черкаського округу замість планованого будівництва нового будинку для духовного училища без гуртожитку, будувати будинок з гуртожитком для всіх учнів. Для прискорення такої справи доцільно зібрати в лютому 1880 р. позачерговий з'їзд черкаського окружного духовенства для вирішення питань будівництва. Щодо позики, то вікарій вважав таке рішення слушним. А щодо місця для будівництва нового училищного корпусу, то духовенству була висловлена пропозиція така: звести нову будівлю на землі, що належала духовному училищу, і питання

про виділення нового місця більше не піднімати (Журнал..., 1879: 1 – 2).

Щодо чисельності вихованців Черкаського духовного училища, то вдалося з'ясувати, що у 1820 р. в ньому навчалося 69 осіб. Так як під такою назвою функціонувало два училища – приходське з першим і другим класами, та повітове з нижчим та вищим відділеннями, то в першому класі приходського училища навчалось 6 хлопчиків, а в другому – 17, у нижчому відділенні повітового училища, яке було продовженням приходського, вихованців було 30, а у вищому – 16 осіб (Годичная ведомость..., 1820: 23). До 1842 р. кількість вихованців Черкаського духовного училища збільшилась до 114 осіб (Дело..., 1841: 25). Станом на початок 1846 р. в училищі навчалося 139 осіб (Дело..., 1846: 11). Але чисельність учнів не була величиною постійно зростаючою: наприклад, у 1868 р. в Черкаському духовному училищі навчалось 122 учні (Ведомость..., 1868: 8). У наступні роки кількість учнів збільшувалась і в 1880 р. в училищі навчалося 155 осіб.

Урочистості з нагоди завершення навчального року 26 червня 1880 р. були присвячені 17-ти випускникам, які після складання випускних випробувань вибули з Черкаського духовного училища для вступу до семінарії. Щодо інших 138-ми учнів, то за результатами навчання 38 з них причислені до першого розряду, 68 – до другого і 32 – до третього. З них 94 учні були переведені у вищі класи, а 14 осіб мали бути переведені за умови задовільного складання екзаменів після канікул, 23 учні були залишені на повторний курс у тих самих класах, а 7 осіб звільнено з училища: 1 за станом здоров'я і 6 за незадовільне навчання (Годичный акт..., 1880: 13). Доглядач училища Арсеній Семенович Царевський у виголошеній на урочистостях промові подякував успішним учням та їх батькам, бажав успіхів тим, кому доводилось складати повторно перевідні екзамені і співчував відчисленим з училища. Він зазначав, що кожен день слідкував за успіхами вихованців училища, просив, переконував і допомагав учитися, погрожував і призначав покарання тим, хто лінувався вчитися. Якщо дехто і після цього залишався невинним, то має звинувачувати тільки себе. Завершуючи привітання, він висловив упевненість що в наступному навчальному році усі учні будуть успішними (Годичный акт..., 1880: 13).

У 1882 р. в Черкаському духовному училищі навчалося 149 учнів, зокрема: у 4-му класі – 22, у 3-му – 27, у 2-му – 38, у 1-му – 37, у підготовчому – 25. Із загальної кількості вихованців училища 50 осіб отримували грошову допомогу, а усі решта

навчалися за власні кошти (Памятная книжка..., 1882: 116 – 117).

В журналі Правління Черкаського духовного училища від 17 жовтня 1910 р. значиться, що вихованців було 112 осіб: у 4-му класі – 20, у 3-му – 18, у 2-му – 20, у 1-му – 21, у підготовчому – 33 особи (Черкаское духовное училище..., 1899 – 1915: 6). У тому ж журналі міститься інформація про невстигаючих у навчанні учнів. Цікаво, що із загальної кількості учнів найбільше незадовільних оцінок мали з російської мови – 46, з арифметики – 36, з церковного співу – 18.

Як свідчать документальні джерела, у різні роки функціонування Черкаського духовного училища кількість його учнів була різною і еволюціонувала: від 69 осіб у 1820 р., через найбільшу кількість – 155 у 1880 році, до 112 – у 1910 році. Що впливало на наповнюваність училища поки що з'ясувати не вдалося, але у кожному разі це був повноцінний навчальний заклад Духовного відомства. За навчально-виховною діяльністю він підпорядковувався, як і інші чотири училища Київської митрополії, Київській духовній семінарії, а у фінансово-господарській сфері – окружному духовенству та єпархіальному керівництву. Загальний контроль за ним здійснював третій, зазвичай, вікарій Київської митрополії, у віданні якого перебували усі духовно-навчальні заклади єпархії.

Оглядаючи Черкаське, Богуславське і Уманське духовні училища в 1900 році, вікарій Київської митрополії, єпископ Чигиринський Димитрій, звернув увагу на низькі оцінки з російської мови, на стан чистописання учнів Черкаського училища і на стан зору вихованців. Він вважав недостатньою підготовку учнів з каліграфії, що грозило виробленню негарного і навіть «дурного почерку» вихованців. Фізичний стан учнів Черкаського училища він визнав задовільним, однак у письмовому звіті про перевірку записав, щоб Правління училища не заспокоювалось і не обмежувалось тільки санітарним станом, а й більше уваги звертало на здоров'я учнів, особливо на їхній зір. «Терапевт у визначенні стану зору недостатньо компетентний, а тому потрібно запрошувати окуліста, діагноз якого може привести до неочікувано печального заключення, як це трапилось в Києво-Подільському і Києво-Софійському училищах», – зафіксував у звіті Преосвященний Димитрій (Черкаское духовное училище..., 1892 – 1900: 6).

Окрема частина звіту вікарія стосувалась спільного для усіх п'яти училищ Київської митрополії питання – це «безконечна різноманітність і несмак в одязі вихованців» (Черкаское духовное

училище..., 1892 – 1900: 6). Він зазначав, що різноманітність одягу (навіть форми) є загальноприйнятою в навчальних і виховних закладах, адже навіть у приютах дотримувались однострою. А в духовних училищах Київської єпархії однострою не було. І вікарій у звіті записав, що на учнях «тріко різноманітного пошиття і різних кольорів, сукно чорне, різної якості, сукно гімназійне різних відтінків. Низькопробні шевіоти різних кольорів та якості в літніх костюмах. Те саме і щодо фасонів одягу: є гарно пошиті блузи гімназичного фасону, є рубашки якихось недолугих фасонів, є чорні сюртуки (які носять дорослі), є піджаки звичайного фасону, а є і просто несуразного фасону якісь рейт-піджаки з підкладеними грудьми (при брудній вим'ятій сорочці), відкритими до талії як у фраках, і з полами, різко (починаючи з талії) зрізаними навскіс, як у рейт-фракові, і до того ж, кольору світло-коричневого» (Черкаское духовное училище..., 1892 – 1900: 7). Вікарій звертав увагу керівників училищ на такий неприглядний зовнішній вигляд вихованців, але ті відповідали, що не мають повноважень на запровадження форми і вимагати від батьків дотримуватись однострою в одязі.

Преосвященний Димитрій висловив думку про те, що не вважає доцільним запроваджувати для одягу учнів різні, часто невдалі, а іноді і фантастичні оздоблення та прикраси. Але необхідно досягти одноманітності в одязі і за фасоном, і за матеріалом для його пошиття. Він зазначав, що необхідно встановити крій одягу (сорочки і пальта) простий, без прикрас, і зразок одягу виставити в училищній канцелярії, де його могли б оглядати батьки та родичі вихованців. За зразок вікарій рекомендував костюм вихованців колегії Галагана.

Для розширення загального кругозору вихованців влаштовувались читання з «туманними картинами». В архіві збереглася «Програма читань з туманними картинами» для учнів Черкаського духовного училища на першу половину 1900 – 1901 навчального року, укладена Правлінням училища 18 вересня 1900 року. Для учнів третього і четвертого класів пропонувалося шість читань: перше – про життя Божої Матері Пресвятої Діви Марії; «Капітанська донька» Пушкіна; друге – про початок християнства на Русі; розповіді про великі і грізні явища природи; третє – про Святу Землю (авторства Певцова); Китай і китайці; четверте – про гоніння на християн (Певцова); «Полтава» Пушкіна; п'яте – про Св. Іоанна Золотоуста; «Тарас Бульба» Гоголя; шосте – про життя і діяльність імператора Олександра II; Волга та її зна-

чення для Русі (Черкаское духовное училище..., 1892 – 1900: 8). Як видно з програми, перша частина кожного читання мала церковно-релігійний зміст (окрім шостого читання), а тематика другої частини досить розмаїта: це літературні твори, відомості з географії та природознавства.

Програма читань учням першого, другого і підготовчого класів була коротшою, так як передбачала тільки три заняття і усі на релігійні теми. Молодшим учням читали про Землю обітовану, про Христове Воскресіння, про Св.-Троїцьку Сергієву Лавру, про Іоана Златоуста і т. п. Читання були обов'язковими, так як їх програма укладалась і підписувалась доглядачем училища. Однак доглядач училища Климент Чемена доповідав вікарію Київської митрополії єпископу Чигиринському Дмитрію, який відав навчальними закладами духовного відомства, що «з огляду на обмежену кількість туманних картин, які є у розпорядженні училищного Правління... і з огляду на необхідність запозичувати їх в Київській комісії народних читань та в інших містах, то немає можливості укладання строго визначеної програми, яка при своєму виконанні залишалася б без усяких змін. Так як Правління училища буде поставлене в залежність від того чи будуть своєчасно надсилатися картини іншими закладами, то з огляду на це неможливо ручатися за те, що пропонована програма буде виконана повністю без всяких скорочень, або в ній не відбудеться якихось перестановок в читаннях» (Черкаское духовное училище..., 1892 – 1900: 11).

Інтелектуальні потреби вихованців училища забезпечувала училищна бібліотека. У грудні 1912 р. Правління Черкаського духовного училища у складі доглядача Івана Петрова, його помічника Петра Карачевського, учителя Михайла Булгакова, священників – Євгенія Трегубова, Іоана Штангієва, Якова Ботвиновського – обговорювало питання про стан училищної бібліотеки. Доглядач училища Іван Петров зазначив, що в учнівській бібліотеці Черкаського духовного училища, якою завідував училищний наглядач Миколай Таранець, внаслідок того, що за останні 12 років з каталогу не вилучалось жодної книги, виявилось, що деякі видання книг стали непридатними для користування, деякі були загублені учнями, а дев'ять книг доцільно передати до фундаментальної бібліотеки, так як вони не відповідають дитячому віку. Відтак бібліотека була ревізована для складання нового каталогу наявних у ній книг, тоді і виявилось, що вона включає 1583 томи (Журнал..., 1912: 8). Оглянути усі книги учнівської бібліотеки було доручено членові Правління училища Якову

Ботвиновському. У підготовленій ним довідці значилось, що від частого використання непридатними стали такі книги: твори Т. Майн Ріда, М. Гоголя, Д. Купера, Жуль-Верна, О. Кольцова, М. Лермонтова. Пропонувалось їх утилізувати. Зазначалось, що саме ці книги були популярними серед учнів. Зрозуміло, що вилучення їх з бібліотеки могло мати різні причини, окрім названої, але це збіднювало і саму бібліотеку, і звужувало можливість задоволення читацьких інтересів вихованців.

На початку Першої світової війни приміщення Черкаського духовного училища були зайняті військовим госпіталем № 812, а училищне Правління для проведення занять винаймало будинок у пана Романенка за 819 руб. на рік. У 1917 р. він вимагав підвищення платні за свій будинок. Так, 4 червня 1917 р. доглядач Черкаського духовного училища Іван Петров доповідав вікарію Київської митрополії єпископу Уманському Дмитрію, що переговори училищного Правління з паном Романенком «про найм його будинку для класних навчальних занять і на четвертий рік можуть дати сприятливі результати тільки у тому випадку, коли Правління заплатить йому 1000 руб. Інших будинків для найму в місті зовсім нема. 8 червня 1917 р. це питання вирішиться остаточно за участі членів Правління від духовенства» (Рапорт..., 1917: 4).

У свої приміщення Черкаське духовне училище більше не повернулося, а його майно в 1919 р. було реквізоване комісаріатом народної освіти Черкаського повіту. Від 25 квітня 1919 р. датується посвідка про те, що Черкаському повітовому військовому комісаріату надається право реквізувати в «колишньому Духовному училищі для потреб агітаційно-просвітницького відділу при Воєнному комісаріаті п'ятдесят малих лавок, п'ять класних дошок, чотири столи і п'ять класних рахівниць» (Реквизиционный отдел: 5).

Висновки. Таким чином, Черкаське духовне училище (1818 – 1919 рр.) було одним з п'яти чоловічих духовних училищ в Київській митрополії (інші – Києво-Подільське, Києво-Софійське, Богуславське, Уманське), які були нижчою ланкою системи духовної освіти і готували до вступу до духовної семінарії чи служби у Духовному відомстві. Воно, як і інші училища, було кардинально реформоване на основі Статуту духовних семінарій та училищ 1867 року. Зокрема, левова частка відповідальності та фінансування перекладалася на духовенство училищного округу. Училищні округи були сформовані за територіальним принципом і включали церкви і причт довкруг міст, у яких знаходились духовні училища. На щорічних

з'їздах делегатів від духовенства Черкаського училищного округу вирішувались питання фінансування навчального закладу, заслуховувалися звіти за минулий рік і затверджувалися кошториси на наступний рік, вирішувалися кадрові питання, проблеми благоустрою і щотири роки проводилися вибори Правління Черкаського духовного училища. Та найчастіше обговорюваним на з'їздах питанням була проблема навчальних приміщень: ремонту старих та будівництва нових будинків для училища.

Черкаське духовне училище, як і усі духовно-навчальні заклади Київської митрополії, перебували у віданні третього (іноді другого – авт.) вікарія, який обіймав кафедру єпископа Чигиринського або Уманського. Він оглядав училища, як у 1900 р. Черкаське, виявляв недоліки в роботі і висловлював свої міркування щодо їх усунення, візував і подавав на остаточне затвердження митрополитом рішення окружних з'їздів духовенства, візував журнали засідань Правління духовних училищ. Тобто, розширення можливостей участі парафіяльного духовенства у справах духовних училищ не означало послаблення контролю єпархіального керівництва за цією ланкою системи духовної освіти.

Кількість вихованців Черкаського духовного училища у різні роки була різною: від 69 осіб у 1820 р. до 112 у 1910 році. Окрім обов'язкових

навчальних предметів їм в кінці 19-го на початку 20-го століть влаштовувались читання для загального розвитку. Програма читань для молодших учнів передбачала теми релігійного змісту, а для старих учнів половина тем мала світський характер, зокрема, з літератури, історії, географії, природознавства. Вихованці училища користувались бібліотекою, яка у 1912 р. складалася з 1583-х томів книг. Найбільш затребуваними були твори Т. Майн Різа, М. Гоголя, Д. Купера, Жюль-Верна, О. Кольцова, М. Лермонтова. Але вони були дуже «зачитаними», потріпаними і 1912 р. їх вилучили з бібліотечного фонду та утилізували.

Завершення історії Черкаського духовного училища пов'язане з суспільними перетвореннями 1917 – 1920 років. З початком Першої світової війни у приміщеннях училища розмістився 812-й воєнний госпіталь, а училище винаймало собі приватний будинок. А 1919 року майно училища реквізував комісаріат народної освіти Черкаського повіту.

Викладаючи зібрані та систематизовані відомості про Черкаське духовне училище, авторка свідомо того, що висвітлення повної історії цього навчального закладу ще попереду і запрошує до співпраці зацікавлених осіб. Адже повна історія училища може стати новою сторінкою в історії освіти та історії Православної церкви в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ведомость о составе Киево-Софийского, Черкасского и Уманского духовных училищ. 1868. ЦДІАК України (Центр. держ. істор. архів, м. Київ). Ф. 127. Оп. 798. Спр. 210. 8 Арк.
2. Годичная ведомость Черкасского уездного и приходского училищ за 1820 год. 1820. ЦДІАК України (Центр. держ. істор. архів, м. Київ). Ф. 127. Оп. 6. Спр. 12. Арк. 23.
3. Годычный акт в Черкасском духовном училище. *Киевские епархиальные ведомости*. 1880. № 30. С. 13.
4. Дело о назначении съезда в Черкасском духовном училище на 26 января 1876 года. 1875. ЦДІАК України (Центр. держ. іст. архів, м. Київ). Ф. 127. Оп. 679. Спр. 242. Арк. 2.
5. Дело о разломании Черкасским Городничем ограды вокруг двора Черкасских духовных училищ. 1839. ЦДІАК України (Центр. держ. істор. архів, м. Київ). Ф. 127. Оп. 702. Спр. 635. Арк. 4.
6. Дело по отношению Г. Киевского Гражданского Губернатора о доставлении сведений, нужных для составления статистики. 1846. ЦДІАК України (Центр. держ. істор. архів, м. Київ). Ф. 127. Оп. 646. Спр. 568. 11 Арк.
7. Дело по отношению Киевского Гражданского Губернатора о распоряжении к доставлению ему сведений, требуемых к отчету. 1841. ЦДІАК України (Центр. держ. істор. архів, м. Київ). Ф. 127. Оп. 638. Спр. 262. Арк. 25.
8. Дело по представлении Правления Киевской Духовной Семинарии об освидетельствовании вновь исправленных зданий Черкасских Духовных Училищ через лиц, неучаствующих в таком исправлении. 1845. ЦДІАК України (Центр. держ. істор. архів, м. Київ). Ф. 127. Оп. 815. Спр. 307. Арк. 6.
9. Дело по представлению Семинарского Киевского Правления с запиской об... (далі нерозбірливо). 1817. ЦДІАК України (Центр. держ. істор. архів, м. Київ). Ф. 127. Оп. 370. Спр. 246. Арк. 6.
10. Дело по прошению Черкасских мещанок Мотроны (по мужу Гаркавенковой), Екатерины и Ефросинии Сердюковых, о вознаграждении их за усадебную землю, занятую под постройку в г. Черкассах духовного училища. 1876. ЦДІАК України (Центр. держ. істор. архів, м. Київ). Ф. 127. Оп. 848. Спр. 564. Арк. 5.
11. Журнал Правления Черкасского духовного училища. Заседание 28 сентября 1879 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1879. № 52. С. 5 – 6.
12. Журнал Правления Черкасского духовного училища. 1912. ДАЧО (Держ. архів Черкаської області). Ф. 106. Оп. 1. Спр. 12. Арх. 8.
13. Журнал Черкасского окружного училищного съезда духовенства. 4 – 5 сентября 1879 г. *Киевские епархиальные ведомости*. 1879. № 52. С. 1 – 6.

14. Журнал Черкасского окружного училищного съезда духовенства. 2 – 4 сентября 1880 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1880. № 51. С. 3 – 5.

15. Нижнікова С. В. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2017. 19 с.

16. Памятная книжка Киевской епархии. Составили А. Воронов и свящ. В. Антонов. К., 1882. С. 116 – 117.

17. Перечень вопросов, составленных в правлениях Черкасского, Уманского, Киево-Подольского духовных училищ, которые должны быть обсуждены на съезде окружного духовенства. 1879. ЦДІАК України (Центр. держ. істор. архів, м. Київ). Ф. 127. Оп. 798. Спр. 304. Арк. 11.

18. Программа предметов, подлежащих обсуждению съезда духовенства Черкасского училищного округа, созданного в 1904 г. 1904. ЦДІАК України (Центр. держ. істор. архів, м. Київ). Ф. 127. Оп. 1006. Спр. 35. Арк. 3.

19. Рапорт Смотрителя Черкасского Духовного Училища Ивана Петрова. 1917. ДАЧО (Держ. архів Черкаської області). Ф. 106. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 4.

20. Реквизиционный отдел. ДАЧО (Держ. архів Черкаської області). Ф. 106. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 5.

21. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України: Інститут історії України Національної академії наук України. К., 2002. 22 с.

22. Черкасское духовное училище. Протоколы заседаний правления. 1892 – 1900. ДАЧО (Держ. архів Черкаської області). Ф. 106. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 6.

23. Черкасское духовное училище. Протоколы заседаний правления. 1899 – 1915. ДАЧО (Держ. архів Черкаської області). Ф. 106. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 6.

REFERENCES

1. Vedomost o sostave Kiev-Sofiiskogo, Cherkasskogo i Umanskogo dukhovnikh uchilishch [Statement on the composition of the Kiev-Sofia, Cherkassy and Uman theological schools]. (1868). TsDIAK Ukrainy (Tsentr. derzh. istor. arkhiv, m. Kyiv). F. 127. Op. 798. Spr. 210. 8 Ark. [in Russian].

2. Godichnaya vedomost Cherkasskogo uezdnoho i prihodskogo uchilishch za 1820 god [Annual report of the Cherkassy district and parish schools for 1820]. (1820). TsDIAK Ukrainy (Tsentr. derzh. istor. arkhiv, m. Kyiv). F. 127. Op. 6. Spr. 12. Ark. 23. [in Russian].

3. Godichniy akt v Cherkasskom dukhovnom uchilishche [Annual act at the Cherkassy Theological School]. (1880). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*, 30, 13. [in Russian].

4. Delo o naznachenii sezda v Cherkasskom dukhovnom uchilishche na 26 yanvarya 1876 goda [The matter of scheduling a congress at the Cherkassy Theological School on January 26, 1876]. (1875). TsDIAK Ukrainy (Tsentr. derzh. ist. arkhiv, m. Kyiv). F. 127. Op. 679. Spr. 242. Ark. 2. [in Russian].

5. Delo o razlomaniі Cherkasskim Gorodnichem ogradi vokrug dvora Cherkasskikh dukhovnikh uchilishch [The case of the Cherkassy Mayor breaking the fence around the courtyard of the Cherkassy religious schools]. (1839). TsDIAK Ukrainy (Tsentr. derzh. istor. arkhiv, m. Kyiv). F. 127. Op. 702. Spr. 635. Ark. 4. [in Russian].

6. Delo po otnosheniyu G. Kievskogo Grazhdanskogo Gubernatora o dostavlenii svedenii, nuzhnikh dlya sostavleniya statistiki [Case against the G. Kyiv Civil Governor regarding the delivery of information necessary for compiling statistics]. (1846). TsDIAK Ukrainy (Tsentr. derzh. istor. arkhiv, m. Kyiv). F. 127. Op. 646. Spr. 568. 11 Ark. [in Russian].

7. Delo po otnosheniyu Kievskogo Grazhdanskogo Gubernatora o rasporyazhenii k dostavleniyu yemu svedenii, trebuemikh k otchetu [Case against the Kyiv Civil Governor regarding an order to deliver to him the information required for the report]. (1841). TsDIAK Ukrainy (Tsentr. derzh. istor. arkhiv, m. Kyiv). F. 127. Op. 638. Spr. 262. Ark. 25. [in Russian].

8. Delo po predstavlenii Pravleniya Kievskoi Dukhovnoi Seminarii ob osvidetelstvovanii vnov ispravlenikh zdaniy Cherkasskikh Dukhovnikh Uchilishch cherez lits, neuchastvuyushchikh v takom ispravlenii [Case on the presentation of the Board of the Kyiv Theological Seminary on the examination of the newly corrected buildings of the Cherkassy Theological Schools through persons not participating in such correction]. (1845). TsDIAK Ukrainy (Tsentr. derzh. istor. arkhiv, m. Kyiv). F. 127. Op. 815. Spr. 307. Ark. 6. [in Russian].

9. Delo po predstavleniyu Seminarskogo Kievskogo Pravleniya s zapiskoi ob... (dali nerozbirliivo) [The case was submitted by the Kyiv Seminary Board with a note about...(they gave it indiscriminately)]. (1817). TsDIAK Ukrainy (Tsentr. derzh. istor. arkhiv, m. Kyiv). F. 127. Op. 370. Spr. 246. Ark. 6. [in Russian].

10. Delo po prosheniyu Cherkasskikh meshchanok Motroni (po muzhu Garkavenkovoі), Yekaterini i Yefrosinii Serdyukovikh, o voznagrazhdenii ikh za usadebnuyu zemlyu, zanyatuyu pod postroiku v g. Cherkassakh dukhovnogo uchilishcha [The case is based on the petition of the Cherkassy town women Motrona (Garkavenkova's husband), Ekaterina and Efrosinia Serdyukov, to reward them for the estate land occupied for the construction of a religious school in Cherkassy]. (1876). TsDIAK Ukrainy (Tsentr. derzh. istor. arkhiv, m. Kyiv). F. 127. Op. 848. Spr. 564. Ark. 5. [in Russian].

11. Zhurnal Pravleniya Cherkasskogo dukhovnogo uchilishcha. Zasedanie 28 sentyabrya 1879 goda [Journal of the Board of the Cherkassy Theological School. Meeting September 28, 1879]. (1879). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*, 52, 5 – 6. [in Russian].

12. Zhurnal Pravleniya Cherkasskogo dukhovnogo uchilishcha [Journal of the Board of Cherkassy Theological School]. (1912). DACHO (Derzh. arkhiv Cherkaskoi oblasti). F. 106. Op. 1. Spr. 12. Arkh. 8. [in Russian].

13. Zhurnal Cherkasskogo okruzhnogo uchilishchnogo sezda dukhovenstva. 4 – 5 sentyabrya 1879 g. [Journal of the Cherkassy District School Congress of the Clergy. September 4 – 5, 1879]. (1879). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*, 52, 1 – 6. [in Russian].

14. Zhurnal Cherkasskogo okruzhnogo uchilishchnogo sezda dukhovenstva. 2 – 4 sentyabrya 1880 goda [Journal of the Cherkassy District School Congress of the Clergy. September 2 – 4, 1880]. (1880). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*, 51, 3 – 5. [in Russian].
15. Nyzhnikova S. V. (2017). Yeparkhialni zhinochi uchylyshcha v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Diocesan women's schools in Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]: avtoref. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy: Kharkivskiy natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina. Kharkiv. 19 s. [in Ukrainian].
16. Pamyatnaya knizhka Kievskoi yeparkhii. Sostavili A. Voronov i svyashch. V. Antonov [Memorial book of the Kyiv diocese. Compiled by A. Voronov and priest. V. Antonov]. (1882). Kyiv. S. 116 – 117. [in Russian].
17. Perechen voprosov, sostavlenikh v pravleniyakh Cherkasskogo, Umanskogo, Kiev-Podolskogo dukhovnikh uchilishch, kotorie dolzhni bit obsuzhdeni na sezde okruzhnogo dukhovenstva [List of issues compiled by the boards of Cherkassy, Uman, Kiev-Podolsk theological schools, which should be discussed at the congress of the district clergy]. (1879). TsDIAK Ukrainy (Tsentr. derzh. istor. arkhiv, m. Kyiv). F. 127. Op. 798. Spr. 304. Ark. 11. [in Russian].
18. Programma predmetov, podlezhashchikh obsuzhdeniyu sezda dukhovenstva Cherkasskogo uchilishchnogo okruga, sozvanogo v 1904 g. [Program of subjects to be discussed at the congress of the clergy of the Cherkassy school district, convened in 1904]. (1904). TsDIAK Ukrainy (Tsentr. derzh. istor. arkhiv, m. Kyiv). F. 127. Op. 1006. Spr. 35. Ark. 3. [in Russian].
19. Raport Smotritelya Cherkasskogo Dukhovnogo Uchilishcha Ivana Petrova [Report of the Warden of the Cherkassy Theological School Ivan Petrov]. (1917). DACHO (Derzh. arkhiv Cherkaskoi oblasti). F. 106. Op. 1. Spr. 17. Ark. 4. [in Russian].
20. Rekvizitsionnii otdel [Requisition department]. DACHO (Derzh. arkhiv Cherkaskoi oblasti). F. 106. Op. 1. Spr. 17. Ark. 5. [in Russian].
21. Stepanenko H. V. (2002). Osvitnia diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) [Educational activities of the Orthodox clergy in Ukraine (XIX – early XX centuries)]: avtoref. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy: Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv. 22 s. [in Ukrainian].
22. Cherkasskoe dukhovnoe uchilishche. Protokoli zasedanii pravleniya [Cherkassy religious school. Minutes of board meetings]. (1892 – 1900). DACHO (Derzh. arkhiv Cherkaskoi oblasti). F. 106. Op. 1. Spr. 10. Ark. 6. [in Russian].
23. Cherkasskoe dukhovnoe uchilishche. Protokoli zasedanii pravleniya [Cherkassy religious school. Minutes of board meetings]. (1899 – 1915). DACHO (Derzh. arkhiv Cherkaskoi oblasti). F. 106. Op. 1. Spr. 12. Ark. 6. [in Russian].